

Palangos etapas dr. Jono Šliūpo veikloje ir gyvenime

JONAS SIREIKA

Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *Jonas Šliūpas, Palanga, savivaldybė, burmistras, visuomeninė veikla, laisvamanybė.*

Paskutinius 15 savo gyvenimo metų dr. Jonas Šliūpas praleido Palangoje. Ten jis gyveno ir dirbo nuo 1930 iki 1944 m. spalio mėnesio. Šį laikotarpį galima suskirstyti į tris etapus – Pirmosios Lietuvos Respublikos, pirmosios sovietinės okupacijos, nacių okupacijos. J. Šliūpo kaip visuomenės veikėjo gyvenime tai netrumpas laikotarpis, tačiau iširtas nepakankamai. Daugiausia tyrinėtojų dėmesio sulaukė dr. J. Šliūpo, kaip žymiausio Lietuvos laisvamano, veikla, mažiausiai – vadovavimas Palangos miesto savivaldybei. Šešėlyje iki šiol lieka kai kurie J. Šliūpo politinės veiklos momentai, susiję su memorandumų rašymu įvairioms valdžioms, kai kurie kiti klausimai. Besidomintys J. Šliūpo veikla, norėdami sužinoti jo burmistravimo laiką, turėtų gerokai nustepti, nes tyrinėtojai pateikia skirtingas burmistravimo datas. Išsamiausiai J. Šliūpo veiklą ir gyvenimą tyrinėjęs emigracijos istorikas Juozas Jakštas teigė, kad J. Šliūpas tapo pirmuoju Palangos burmistru ir išbuvo juo iki 1939 m. vidurio (Jakštas 1996, 251). Kada Šliūpas tapo burmistru, J. Jakštas nenurodo, tačiau aprašo burmistro J. Šliūpo susitikimą su skautijos kūrėju britu Robertu Badenu-Powelliu, įvykusį 1933 m. vasarą (Ibid.). Biografinio pobūdžio darbų rašytojo Juliaus Būtėno knygoje „Aušrininkas dr. J. Šliūpas“ įdėtame svarbesnių J. Šliūpo gyvenimo ir veiklos datų sąrašė parašyta: „1933–1938 m. – Palangos burmistras“ (Būtėnas 2004, 264). *Palangos istorijoje*, išleistoje 1999 m., istorikas Vygantas Vareikis teigia, kad „1938 m. jis [dr. J. Šliūpas] buvo perrinktas ir dirbo, kol Sovietų sąjunga okupavo Lietuvą ir naujoji valdžia jį pašalino iš pareigų“ (PI 1999, 281). Knygoje nurodyta, kad 1933 m. Palanga gavo miesto statusą ir J. Šliūpas buvo išrinktas pirmuoju burmistru. Toje pat knygoje taip pat rašoma, kad 1937 m. sukurta Palangos kurorto administracija, kuriai 1937 m. priklausė Palangos burmistras Antanas Vizbaras (Ibid., 275). Taigi pagal *Palangos istoriją* išeitų, kad J. Šliūpas buvo Palangos burmistru 1933–1940 m, bet ne visą laiką, su pertrauka. *Palangos istorijoje* tvirtinama ir tai, kad 1941 m., prasidėjus nacių okupacijai, J. Šliūpas vėl tapo Palangos burmistru (Ibid., 293). JAV anglų kalba išleistoje *Lietuvių enciklopedijoje* apie J. Šliūpą rašoma: „1933 m. jis buvo išrinktas Palangos, pajūrio kurorto, meru, ėjo tas pareigas iki 1940 m. ir trumpai nacių okupacijos metu“ (EL 1976, 227). Kaip matome, J. Šliūpo vadovavimo Palangos

miesto savivaldybei datos istoriografijoje nesutampa, esama didelių skirtumų. Neaišku ir kiek kartų J. Šliūpas buvo Palangos burmistru. Pats J. Šliūpas savo biografiijoje rašė, kad kelis kartus patarnavo Palangai (J a k š t a s 1996, 302), t. y. buvo burmistru. Minėtose knygoose nėra žinių apie aplinkybes, kurioms esant J. Šliūpas tapo Palangos burmistru ir pasitraukė iš einamų pareigų, išskyrus teiginį, kad jis išrūpino Palangai miesto teises. Nors J. Šliūpas vadovavo Palangos savivaldybei 4 metus, jo, kaip burmistro, veikla paskelbtuose tyrinėtojų darbuose atsispindi tik epizodiškai: paminimas iškilmingas J. Šliūpo susitikimas su Robertu Badenu-Powelliu, prezidento Antano Smetonos pasitikimai, kai prezidentas atvykdavo į Palangą pailsėti, ir J. Šliūpo veikla 1938 m. Palangos gaisro metu ir po gaisro (*PI* 1999, 282, 285–286). Pats J. Šliūpas Palangos administravimo darbui, deja, savo biografiijoje skyrė tik vieną sakinį: „Nors senstelėjęs, o kviečiamas Palangoje burmistrauti, kelis kartus aš patarnavau sulig savo išgale, nors kartais, ypatingai miestui nudegus 1938 m., teko pakelti nemažai sunkenybių“ (J a k š t a s 1996, 302). Dar vieną kitą mintį apie vadovavimą Palangos savivaldybei J. Šliūpas užfiksavo laiškuose artimiesiems ir draugams. Kadangi J. Šliūpas buvo neeilinė nacionalinio sąjūdžio, laisvamanybės figūra, lygintina su Jono Basanavičiaus asmenybe, tokia padėtis istoriografijoje vertintina kaip visiškai nepriimtina.

Šiame straipsnyje bandoma nustatyti tikslesnes J. Šliūpo burmistravimo datas, aplinkybes, kurioms esant J. Šliūpas pradėdavo burmistrauti ir baigdavo, taip pat bus analizuojama J. Šliūpo, kaip burmistro ir visuomenės veikėjo, veikla. Tam tikslui pasiremta Lietuvos centrinio valstybės archyvo medžiaga, kurios nenaudojo minėti mokslininkai, ir ŠUB aušrininko dr. J. Šliūpo archyvo dokumentais.

J. Šliūpo burmistravimo pradinė data (1933 metai), nurodoma jo veiklos tyrinėtojų, nekelia jokių abejonių. 1933 m. sausio mėnesį laiške savo dukteriai Aldonai J. Šliūpas pranešė, kad jis išrinktas Palangos burmistru ir pareigas pradės eiti sausio 23 d. (Š l i ū p a s 2000, 33). Kad burmistru jis tapo 1933 m. pradžioje, liudija ir vienas iš Palangos savivaldybės dokumentų, dabar saugomų Lietuvos centriniam valstybės archyve, kuriame rašoma, kad tų metų vasario 9 d. Palangos burmistras J. Šliūpas su reikalų kreipėsi į Vidaus reikalų ministeriją (*LCVA*). Archyve yra dokumentų apie J. Šliūpo kaip burmistro veiklą 1933 ir 1934 m. Neaišku, kada J. Šliūpas pasitraukė iš pareigų. J. Šliūpo sūnus Vytautas, apibūdindamas tėvo veiklą 1935 metais, rašo: „tais metais tėvas buvo užsiėmęs burmistravimu ir knygų bei straipsnių rašymu“ (Š l i ū p a s 2000, 42). J. Šliūpas laiške dukteriai Aldonai, datuotame 1935 m. gruodžio 22 d., apie vadovavimą miesto savivaldybei jau kalba būtuojų laiku: „Mano burmistrustę žmonės minavoja su pagarba, ypač kai gavo burmistrą, kuris mažai skaitosi su išlaidomis...“ (Ibid. 45). Remiantis šiais faktais galima daryti prielaidą, kad J. Šliūpas dar buvo Palangos burmistru 1935 m. pirmoje pusėje. J. Šliūpą burmistro poste pakeitė Kraujelis, nevykęs burmistras, apie kurio machinacijas J. Šliūpas 1936 m. gruodžio 30 d. pranešė dukteriai Aldonai: „Mūsų burmistras Kraujelis apsigovė, prakoziriavo 35 000 miesto litų, tai turbūt bus nauji burmistro rinkimai. Nors žmonės mane prisimena, bet manau valdžia manęs nepanorėtų...“ (Ibid., 60). Kaip matysime vėliau, J. Šliūpo nuomonė visiškai pasitvirtino – valdžia jo, kaip burmistro, nenorėjo, netgi labai nenorėjo.

Nuo 1936 m. balandžio pabaigos iki liepos 10 d. J. Šliūpas svečiavosi pas JAV lietuvius. Apie jo veiklą, grįžus į Lietuvą, sūnus Vytautas savo atsiminimuose teigia taip: „Mums grįžus iš Amerikos, Palangos miesto taryba pakvietė tėvą būti miestelio burmistru. Jis sutiko.“ (Š l i ū p a s 2000, 60). Tačiau nei pats J. Šliūpas, nei jokie dokumentai šio fakto nepatvirtina. Jau pateikta citata iš J. Šliūpo 1936 m. gruodžio 30 d. laiško aiškiai rodo, kad J. Šliūpas burmistru nebuvo. 1936–1937 m. žiemą kurį laiką J. Šliūpas gyveno Kaune, 1937 m. korespondencijose artimiesiems J. Šliūpas rašo tik apie buitinius dalykus, ypač prastėjančią sveikatą. Yra žinoma, kad burmistro pareigas 1937 m. ėjo inžinierius Antanas Vizbaras (*PI* 1999, 275). Išlikęs Kretingos apskrities viršininko raportas vidaus reikalų ministrui, datuotas 1938 m. vasario 14 d. Šiame dokumente rašoma: „Jau antras metas kaip Palangos burmistro pareigas eina viceburmistras Antanas Vizbaras.“ (*LCVA*).

Antrą kartą Palangos miesto burmistru J. Šliūpas tapo tik 1938 m. kovo mėnesį. Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomi Palangos savivaldybės dokumentai leidžia kalbėti apie jo paskyrimą į miesto vadovo postą be abejonų ar prielaidų, yra labai įdomūs. Nesant Palangos miesto burmistro daugiau kaip metus laiko, savivaldybei kildavo nepatogumų. Todėl 1938 m. sausio 28 d. savivaldybės tarybos nariai kreipėsi į A. Vizbarą, prašydami sušaukti tarybos posėdį burmistru išrinkti (*LCVA*). Kretingos apskrities, kuriai priklausė Palanga, viršininkas J. Vaišnys į šį palangiškių veiksma reagavo raštu Lietuvos Respublikos VRM Savivaldybių departamentui, kuriame rašė: „Palangos miesto tarybos nariai, sukurstyti tarybos narių Ambrozaičio A. ir Pociaus R., padavė Palangos viceburmistru pareiškimą, prašydami sušaukti tarybos posėdį burmistru rinkti <...>“ (*LCVA*). Rašte Savivaldybių departamentui sakoma, kad pagal Vietos savivaldybės įstatymą tarybą burmistru rinkti gali sušaukti tik apskrities viršininkas. Taigi Palangos miesto tarybos prašymas yra neteisėtas. Toliau apskrities viršininkas išdėsto savo poziciją dėl burmistro rinkimų reikalingumo: „kai dėl burmistro rinkimų, tai esu tos nuomonės, kad burmistro rinkimus reikėtų paskirti, bet turint galvoj tarybos daugumos nusistatymą, jau iš anksto galima pasakyti, kad jie tinkamo žmogaus neišrinks ir antra, čia vietoje nėra žmogaus, kuris toms pareigoms galėtų tikti ir todėl, greičiausia, teks burmistru skirti iš kitur. Palangos kurortas yra reikšmingas visai Lietuvai ir todėl jis turi būti gerai administruojamas“ (*LCVA*). Gavęs vidaus reikalų ministro pritarimą dėl Palangos burmistro rinkimų, apskrities viršininkas paprašė ministrą nustatyti būsimam burmistru atlyginimą ir ėmė rūpintis valdžiai tinkančiu kandidatu į burmistrus. Apie tą rūpestį sužinome iš apskrities viršininko raporto vidaus reikalų ministrui, parašyto 1938 m. vasario 14 d. Matyt, dėl politinių priežasčių raporte pirmiausia atmetama viceburmistro A. Vizbaro kandidatūra. A. Vizbaras įvertintas kaip „toms pareigoms nelabai tinkamas“ (*LCVA*). Paskui apibūdinama Palangos miesto taryba, kuri, pabrėžiama, yra „gana opozicionieriško nusistatymo ir dėl to vargu ar galima tikėtis, kad jie išrinks tinkamą žmogų, bent jau jų dabar linksniuojami kandidatai toms pareigoms visai netinkami“ (*Ibid.*). Galima neabejoti, kad tarp tų kandidatūrų buvo ir J. Šliūpas, garsėjęs savo opozicinėmis nuostatomis Lietuvos valdžios atžvilgiu. J. Vaišnys mėgino užkirsti kelią į burmist-

ro postą valdžios nemėgstamiems žmonėms, išskeldamas, kaip rašoma raporte, tautiškai nusistačiusio atsargos kapitono Stasio Kviecinsko, dirbusio Klaipėdos uosto administracijoje, kandidatūrą (Ibid.). Koks buvo ministro atsakymas – neaišku. Išaiškėjus, kad J. Šliūpas siūlomas į burmistro postą, sunerimo katalikai. „Katalikų organizacijos ir visuomenės“ vardu Palangos skyriaus valdyba 1938 m. kovo 25 d. kreipėsi į prezidentą A. Smetoną prašydama netvirtinti J. Šliūpo burmistru: „Katalikiškoji visuomenė, sužinojusi, kad Palangos burmistru numatoma tvirtinti Dr. J. Šliūpas, labai susirūpino ir apgailestauja, kad bus neįmanomas joks bendradarbiavimas, bus sudrumsta viešoji rimtis bei vienybė.“ (LCVA). Kreipimesi prašoma J. Šliūpo netvirtinti, bet parinkti kitą katalikų atžvilgiu tolerantiškesnį kandidatą (Ibid.). Tačiau maištingoji Palangos miesto taryba pasielgė kitaip. Leidus apskrities viršininkui organizuoti burmistro rinkimus, 1938 m. kovo 28 d. burmistru išrinko J. Šliūpą. Apskrities viršininkui neliko nieko kito kaip tik raportuoti vidaus reikalų ministrai, kad jis patvirtino J. Šliūpą burmistru, išrinktą Palangos miesto tarybos (LCVA). Viceburmistru pasiliko A. Vizbaras.

Tapęs burmistru antrą kartą, J. Šliūpas vadovavo Palangos savivaldybei kiek daugiau nei metus. 1939 m. liepos 1 d. jis atsistatydino iš einamų pareigų. Apie atsistatydinimą J. Šliūpas rašė laiške dukteriai Aldonai 1939 m. liepos 17, nurodydamas ir vieną iš dviejų pasitraukimo iš vietos valdžios priežasčių: „Aš atsisakiau nuo burmistrystės, nes jaučiuosi gerokai senstelėjęs...“ (Šliūpas 2000, 102). Bet buvo ir kita, ne mažiau svarbi, priežastis. Nors iki J. Šliūpo išrinkimo vidaus reikalų ministras nustatė 500 Lt atlyginimą Palangos burmistru (LCVA), tačiau J. Šliūpas tų pinigų negavo, nes kaip pensininkas pagal to meto įstatymus jų gauti ir negalėjo. Dėl to jis ne kartą skundėsi artimiesiems ir draugams. Karoliui Vairui-Račkauskui 1938 m. gegužės 22 d. J. Šliūpas rašė: „<...> algos negaunu. Mat pensininkas. Savivaldybė skiria, bet valdžia atsisako tvirtinti algą <...> net reprezentaciją <...> turbūt esu persona non grata <...> nors politikoje esmi nulis“ (ŠA). Apie J. Šliūpo atsistatydinimą pranešė ir ELTA. Jos pranešime nurodoma: „Patirta, kad pasitraukimo prašymas patenkintas. Laikinais burmistro pareigas eis ilgametis burmistro pavaduotojas Vizbaras“ (LCVA).

V. Šliūpas, prisimindamas pirmosios sovietinės okupacijos pradžią 1940 m., teigia, kad birželio 15 d. „į tėvo, miesto burmistro, kabinetą tai įeidavo, tai išeidavo žmonės“ (Šliūpas 2000, 31). Taigi šiuo atveju tektų daryti išvadą, kad J. Šliūpas vėl tapo burmistru. Tačiau taip būti negalėjo. LCVA fonduose yra du dokumentai, kurių vienas datuotas 1940 m. balandžio 26 d., kitas – gegužės 27 d. Abiejuose dokumentuose yra žodžiai „Aš Antanas Bričkus, Palangos miesto burmistras <...>“ (LCVA). Jokių abejonių čia negali būti – likus iki birželio 15 d. 17-ai dienų, ne J. Šliūpas, bet A. Bričkus vadovavo Palangos savivaldybei. Manyti, kad situacija galėjo pasikeisti per dvi savaites, nėra jokio pagrindo. Pirma, tuo metu buvo pasibaigęs savivaldybės tarybos įgaliojimų laikas (apie tai rašo pats A. Bričkus) ir rinkti J. Šliūpą nebuvo kam, net jeigu įsivaizduotume, kad dėl kažkokių priežasčių A. Bričkaus burmistro poste nebeliko. Antra, J. Šliūpas pasitraukė iš burmistro pareigų 1939 m. dėl senatvės ir taip pat dėl to, kad negavo atlyginimo. Šios priežastys

niekur nedingo. *Palangos istorijoje* (1999) esantis teiginys, kad J. Šliūpą bolševikai atleido iš burmistro pareigų, lygiai taip nėra teisingas.

Lieka dar klausimas, ar J. Šliūpas buvo kad ir trumpai burmistru 1941 m., naciams užėmus Lietuvą. J. Šliūpas savo biografijoje-išpažintyje rašo taip: „Ir bolševikams iš Lietuvos pabėgus, o vokiečiams atėjus, aš tuojau suorganizavau apsaugos vykdomąjį komitetą Palangoje, kur tuli lietuviai (Jazdauskas) manę įskundę esant žydus užtariančiu burmistru ir kaip toks vokiečių buvau suimtas, nors veikiai paleistas“ (J a k š t a s 1996, 302). Vadinasi, Šliūpas save įvardijo kaip burmistru. Netikėti Šliūpu, kuris buvo gerai žinomas kaip doras, sąžiningas žmogus, nėra pagrindo. Tačiau iškyla klausimas, kaip Šliūpas tapo burmistru? Šio įvykio aplinkybės vėliau prisiminė 1941 m. buvęs Palangos pradžios mokyklos vedėju Martynas Kleinaitis. Jis rašo, kad 1941 m. birželio 22 d. pavakaryje, kai mieste jau nebuvo senosios sovietinės valdžios ir prasidėjo plėšikavimai, į miesto savivaldybę pasitariti susirinko nemažai žymesnių palangiškių. Jie nutarė organizuoti vietos valdžią: „organizuojame naują Palangos savivaldybę. Burmistro pareigas sutinka paimti anksčiau buvęs Palangos burmistru dr. Jonas Šliūpas“ (Š l i ū p a s 2000, 135). Kaip matyti iš Kleinaičio prisiminimų, savivaldybė buvo „suorganizuota“, t. y. tarsi įkurta susitarus politiškai aktyviems palangiškiams. Kalbant konkrečiau, tikriausiai Šliūpui buvo pasiūlyta eiti burmistro pareigas susitarimo būdu. Vargu ar buvo balsuojama. Manau, kad J. Šliūpas, turėjęs Palangos didelės dalies gyventojų pasitikėjimą ir jausdamas pareigą imti valdžią, kad pasirūpintų gyventojų saugumu, priėmė pasiūlymą ir tapo burmistru. Tiesa, tuo metu Lietuvos laikinoji vyriausybė taip pat ragino iki sovietinės okupacijos buvusius savivaldybių vadovus grįžti į pareigas. Šliūpas tiko būti burmistru esant ypatingoms aplinkybėms, nes buvo žmogus, turėjęs didelę gyvenimo patirtį, autoritetą tarp vietinių gyventojų. Ypač svarbu buvo tai, kad jis mokėjo vokiečių kalbą.

1930 m. Šliūpas persikėlė gyventi į Palangą. Istorikas Jakštas rašo, kad Šliūpas, atvykęs į Palangos miestelį, kuris tuo metu buvo tik valsčiaus centras, tuoj suprato, kad Palangai kaip sparčiai augančiai vasarviete reikia turėti miesto teises (J a k š t a s 1996, 251). Jakštas teigė, kad Šliūpas ir išrūpino Palangai miesto teises (Ibid.), tačiau jokių įrodymų nepateikė. Kokių nors dokumentų apie Šliūpo pastangas veikiant šia kryptimi rasti nepavyko, tačiau visai galimas daiktas, kad Šliūpas kreipėsi į kokią nors aukštą Respublikos pareigūną, galėjusį daryti įtaką, kad miesto statusas būtų suteiktas Palangai. Kadangi ir taip Lietuvos valdžiai buvo aišku, kad kurortas turi turėti miesto teises, Šliūpo kreipimasis galėjo paskatinti reikalą šutvarkyti greičiau.

Kai Šliūpas tapo Palangos miesto burmistru, miestelis, ką tik virtęs miestu, teturėjo apie 3 tūkstančius įvairių tautybių gyventojų, mažai panėšėjo į miestą. Tai buvo daugiausia žvejų ir gintaro apdirbėjų gyvenvietė. Daugelis Palangos gyventojų laikė gyvulius, kuriuos miesto gatvėmis rytais išvesdavo į ganyklas, vakarais parsivesdavo. Kaip miestas ir kurortas, Palanga dar neturėjo reikiamos infrastruktūros. Todėl dirbdamas pirmuoju Palangos miesto burmistru Šliūpas rūpinosi miesto sumoderninimu, kad atvykę vasarotojai turėtų normalias sąlygas poilsiui. Vienas

iš pirmųjų darbų, kurių ėmėsi burmistras, buvo susijęs su elektros tiekimu. Palangai elektrą tiekė privati elektros stotis, kuri priklausė Etai Gutmanienei. Palangoje buvo 125 nuolatiniai ir 100 sezoninių elektros abonentų (*LCVA*). Gutmanienė už tiekiamą elektrą brangiai imdavo iš gyventojų. Burmistras kreipėsi į koncesininę, prašydamas elektros kainą sumažinti, bet Gutmanienė nesutiko tai padaryti. Tuomet, 1933 m. vasario 9 d., Šliūpas kreipėsi į Vidaus reikalų ministeriją. Jis rašė: „turime su elektros tiekėja Gutmaniene negudrią sutartį, kuri galioja iki 1947 m. ir daug dalių miesto negalime apšviesti dėl elektros brangumo“ (*LCVA*). Ministro buvo prašoma imtis priemonių, kad Gutmanienė Palangai tiekėtų elektrą pigiau. Šliūpas prašė elektros kainą už kilovatvalandę sumažinti nuo 1,50 iki 1 Lt. Burmistro pastangos davė vaisių – 1934 m. kovo 24 d. vidaus reikalų ministro Stepono Rusteikos nurodymu elektros kaina Palangoje buvo sumažinta iki 1,25 Lt už kilovatvalandę (*LCVA*).

Kaip burmistras Šliūpas daug laiko sugaišdavo rūpindamasis elementariais miesto tvarkymo klausimais. Išliko nemažai jo pasirašytų savivaldybės dokumentų, susijusių su paprasčiausiais, bet būtinais dalykais – švara ir tvarka, judėjimu miesto gatvėmis. Antai viename iš dokumentų miestelėnai buvo raginami nevažinėti dviračiais šaligatviais, kad netrukdytų pėstiesiems, taip pat šaligatviais nevesti į ganyklas gyvulių, nelaužyti pasodintų prie gatvių medelių (*LCVA*).

1938 m., kai Šliūpas po pertraukos vėl tapo Palangos burmistru, miestas jau buvo kiek aptvarkytas, tačiau įvyko didelė nelaimė. Gegužės 10 d. kilo didžiulis gaisras, sudegė daugybė pastatų, 1500 gyventojų liko be pastogės. Prasidėjus gaisrui burmistras skambino į gretimius miestus, prašydamas skubiai atsiųsti gaisrininkų, tačiau buvo sugaišta brangaus laiko, nes Šliūpui teko ilgai derėtis dėl atlyginimo už gaisro gesinimą (*ŠA*). Apie savo veiklą po gaisro Šliūpas rašė: „Man dabar burmistraujant buvo labai daug darbo ir teko dirbti su dideliu įtempimu, iki prie tvarkos priėjome su pašalpomis ir butais <...> Statyba eina didoka. Pastatėme barakus pirkliams, skerdyklą, pradinę mokyklą, pradėjome bendrąją statyti.“ (Ibid., 6).

Šliūpas niekada neapsiribodavo savo tiesioginiu darbu, jis visada būdavo ir aktyvus visuomenininkas. Iš 15 metų, praleistų Palangoje, Šliūpas dirbo tik 4 metus. Todėl jis turėjo daug laisvo laiko, kurį panaudojo visuomeninei veiklai, aktualių, jo nuomone, knygų rašymui ir vertimui į lietuvių kalbą. Tiesa, visuomeninei veiklai labai trukdė vis silpnėjanti jo sveikata. Laiškuose dukteriai Aldonai, bendražygiams Šliūpas nuolat skundėsi sveikatos problemomis, kurias sukėlė sklerozė, reumatas, pūslės uždegimas ir kt. Senėjant organizmui (1930 m. kovo 8 d. Šliūpui sukako 70 metų) ligos vis labiau veikė darbingumą. Ypač sparčiai Šliūpo sveikata blogėjo jam atšventus 75-ąjį gimtadienį. Tačiau didysis aušrininkas turėjo stiprią valią ir iki pat savo gyvenimo pabaigos nenuleido rankų, vis dirbo kaip intelektualas.

Ir gyvenant Palangoje didžiausias Šliūpo rūpestis buvo laisvamanybės propagavimas. 1933 m. Šliūpas rašė straipsnius į Laisvamanių etinės kultūros draugijos (LEKD) leidinį *Laisvamanis*. Nuo 1933 m. gruodžio mėnesio buvo leidžiamas laisvamanių mėnraštis *Laisvoji mintis*. Šliūpas redagavo mėnraštį iki pirmosios sovietinės okupacijos ir skelbė savo publikacijas (J a k š t a s 1996, 260). 1935 m. Palan-

goje vykusiame LEKD suvažiavime Šliūpas buvo perrinktas draugijos pirmininku. Draugijos veikla labai suaktyvėjo nuo 1936 m., kai Lietuvoje buvo uždrausta politinių partijų veikla ir į LEKD įstojo daug Valstiečių liaudininkų, Socialdemokratų ir Komunistų partijų veikėjų. LEKD veiklai suaktyvėjus ir išsiplėtus pagausėjo rūpesčių ir jos vadovui Šliūpai, kurio sveikata darėsi vis silpnesnė.

Vadovaudamas draugijai Šliūpas, be kita ko, rūpinosi laisvamanių kapinių, laisvamanių gimnazijos Palangoje įkūrimu, civilinės metrikacijos įstatymo priėmimu. Leidimą steigti laisvamanių kapines Palangoje Šliūpas gavo 1937 m. (Š l i ū p a s 2000, 72). Daug pastangų buvo dedama laisvamanių gimnazijai Palangoje įsteigti. Tikybos dėstymą, gimnazijai įprastą dalyką, Šliūpas norėjo pakeisti pasaulio religijų istorija, taip pat gimnazijoje dėstyti etiką, mokslą apie evoliuciją, higieną ir eugeniką (*T* 1937 01 15). Šie dalykai, Šliūpo nuomone, buvo būtini ugdant aktyvias, neturinčias prietarų, laisvai mąstančias asmenybes. 1937 m. Šliūpas veikė labai aktyviai, siekdamas, kad Palangoje būtų įkurta laisvamanių gimnazija ir priimtas įstatymas dėl civilinės metrikacijos. Jis ne kartą lankėsi Kaune, mynė valdiškų įstaigų slenksčius. Niekas jam tarsi ir neprieštaravo dėl šių dalykų, tačiau ir nesimėmė reikalingų priemonių. 1937 m. vasario 13 d. laiške A. Petrikui, gyvenusiam JAV, Šliūpas rašo: „Ką pamatau, visi yra už! Tačiau veiksmo nėra!“ (*ŠA*). Tiesa, civilinės metrikacijos projektas buvo apsvarstytas Valstybės taryboje, teisingumo ministras Stasys Šilingas žadėjo Šliūpai šio įstatymo projektą perduoti Seimui, tačiau, atrodo, projektas jo nepasiekė ir priimtas nebuvo. Dėl to Šliūpas negalėjo įregistruoti net savo sūnaus Vytauto. Lietuvos Respublikos žlugimo išvakarėse, 1940 m. gegužės 12 d., dėl registracijos kreipėsi į Palangos burmistrą, tačiau gavo neigiamą atsakymą (*LCVA*).

Šliūpas domėjosi tarptautine situacija, atidžiai sekė Lietuvos raidą, ypač politinę. Jis sielojosi dėl to, kad laisvoje Lietuvoje demokratija buvo paminta, išigalėjo oligarchija, *vadizmas*. Laiškuose artimiesiems ir bendražygiams, kalbose, memorandumuose prezidentui Antanui Smetonai ir vyriausybei Šliūpas rašė apie įvairias negeroves, aštriai kritikavo valdžią. 1935 m. lapkričio 23 d. Lietuvos kariuomenės dienos proga Kauno karo muziejuje, dalyvaujant prezidentui, Šliūpas pasakė kalbą, kurioje pasisakė prieš tautininkų vykdomą tautos vienijimą prievarta, spaudos varžymą, pabrėžė, kad apskričių viršininkai, nors yra mažamoksliai, bet klusnūs oligarchijos įrankiai, „globojantys“ spaudą, draugijas, bibliotekas (*J a k š t a s* 1996, 326). Kaip pažymi Šliūpas savo biografijoje, ši kalba „<...> labai pablogino kraują vyriausybei“ (*Ibid.*). Šliūpai kalbant generolas Vladas Nagius-Nagevičius iš nugaros pusės kelis kartus tampė Šliūpo švarko skvernus, duodamas suprasti, kad reikia liautis kritikuoti valdžią. 75-mečio ir apdovanojimo Gedimino I laipsnio ordinu proga 1936 m. kovo 16 d. Šliūpas parašė laišką prezidentui A. Smetonai, kuriame, padėkojęs už apdovanojimą, paprašė prezidentą įvykdyti, jo nuomone, būtinas reformas: „Paamžink Tamsta ir lietuvių tautą ir Savo Asmenybę kilniais ir neužmirštamais darbais: patobulink Konstituciją, įvesdink civilinę metrikaciją, sušauki seimą, duok sąžinės laisvę visiems gyventojams, prašalindamas bažnyčios tarnus nuo įtakos politikon, mokyklą išvaduok iš theologų įtakos <...>“ (*J a k š t a s*

1996, 285). Lietuvos valdžia nesiėmė kokių nors priemonių prieš ją kritikuojantį Šliūpą, suvokdama, kad didelė visuomenės dalis į tai reaguotų nepasitenkinimu, tačiau ir nieko nedarė iš to, ką siūlė Šliūpas.

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, ekonominei ir politinei padėčiai Lietuvoje tampant vis sudėtingesnei, iškilus pavojui šalies nepriklausomybei, Šliūpas stipriai radikalėjo. Jausdamas didžiulę atsakomybę už savo šalį, 1939 m. balandžio 6 d. jis parašė laišką priešpaskutinei nepriklausomos Lietuvos Vyriausybei, vadovaujamai Jono Černiaus, ir spaudai. Nė vienas šalies leidinys laiško teksto neišspausdino, matyt, cenzūra neleido. Gali būti, kad net nebandyta spausdinti šio teksto dėl jame buvusių itin aštrių Šliūpo pasisakymų bei vertinimų Lietuvos politinės sistemos, esamo režimo atžvilgiu. Laiško turinys paskelbtas tik 1939 m. rugsėjo 14 d. JAV leistoje *Naujojoje gdynėje* (NG 1939 09 14). Beje, Lietuvos istoriografijoje šis svarbus dokumentas neminimas ir nenagrinėjamas, nors labai svarbus Šliūpo politinėms pažiūroms baigiamajame jo gyvenimo etape suvokti. Šalies valdymo sistemą Šliūpas apibūdino taip: „Lietuvoje paniekinta tapo demokratybė, dėl kurios kovojame, o sukurta viską varžančioji oligarchija, fašizmo pavyzdžiu“ (Ibid.). Čia Šliūpas perdėjo, nes tautininkų režimą lyginti su fašistiniu nederėtų. Šliūpo radikalumą galima paaiškinti jo nerimu jaučiant, kad Lietuvai iškilo mirtinas pavojus, krašte stiprėjančiomis negatyviomis nuotaikomis režimo atžvilgiu, kurios buvo ypač ryškios politikos kairiajame sparne. Šliūpas buvo iš tų politiką išmanančių piliečių, kurie giliai jautė Lietuvos situacijos dramatiškumą. Ne veltui jis akcentavo laiške: „Aš prisibijau, kad Smetona, buvęs pirmuoju Lietuvos prezidentu, nebūtų bent paskutiniu.“ (Ibid.). Siekdamas, kad Lietuva išvengtų sukrėtimų, sukeltų vidaus ar užsienio faktorių, nežlugtų kaip valstybė, Šliūpas pasiūlė plačią socialinių, ekonominių ir politinių reformų programą, kurią įgyvendinus Lietuva būtų tapusi demokratiška valstybe su daug stipresne ekonomika, negu kad turėjo tuo metu.

1940 m. birželio mėnesį prasidėjus pirmajai sovietinei okupacijai, Šliūpui kaip laisvamaniui ir Smetonos režimo kritikui, buvo siūloma įeiti į naują vyriausybę (Šliūpas 2000, 118), tačiau jis atsisakė, suvokdamas, kad tai bus ne nepriklausomos Lietuvos, už kurią kovojo, vyriausybė, bet marionetinė.

1941 m. birželio pabaigoje, prasidėjus nacių okupacijai, dar kartą tapęs Palangos burmistru, Šliūpas savo pareigas ėjo labai trumpai. Nacių valdžia Šliūpą atleido iš savivaldybės vadovo pareigų už tai, kad jis užtarė diskriminuojamus žydus.

Paskutiniiais savo gyvenimo metais Šliūpas vertė į lietuvių kalbą populiarių žymaus JAV fiziko George'o Russello Harrisono veikalą, kurio pavadinimas, Šliūpo išverstas, skamba taip: „Atomai veiksmuose“. Tai didelės apimties – 294 puslapių – tekstas apie fizikos mokslo laimėjimus ir jų pritaikymą praktikoje. Šį darbą Šliūpas baigė 1943 m. gruodžio 30 d., tačiau knyga nebuvo išleista.

Ištyrus dr. Jono Šliūpo visuomeninės veiklos ir gyvenimo Palangos etapą, galima padaryti tokias **išvadas**:

1. Istoriografijoje ir Vytauto Šliūpo atsiminimuose apie tėvą esančios J. Šliūpo burmistravimo datos yra netikslios. Dar daugiau, V. Šliūpo teiginys, kad jo tėvas buvo Palangos burmistras 1940 m., kai prasidėjo pirmoji sovietinė okupacija, ne-

atitinka tiesos. Iš tikrųjų, teisėtu Palangos miesto burmistru, t. y. išrinktu miesto tarybos, Šliūpas buvo 1933–1935 m. ir 1938–1939 m. 1941 m., naciams okupavus Lietuvą, Šliūpas tik trumpai ėjo burmistro pareigas.

2. Vadovaudamas Palangos miesto savivaldybei Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu Šliūpas daug padarė, kad buvęs valsčiaus centras taptų miestu ir populiariu kurortu.

3. Gyvendamas Palangoje Šliūpas, nors jo sveikata vis labiau silpo, aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje, daugiausia reiškėsi kaip Laisvamanių etinės draugijos vadovas ir įvairaus pobūdžio knygų, skirtų šviečiamajai misijai Lietuvoje, rašytojas bei vertėjas į lietuvių kalbą.

4. Iki pat savo gyvenimo pabaigos Šliūpas atidžiai sekė politinę situaciją Lietuvoje ir ją bandė keisti savo tautos labui, siuntė memorandumus tuometei valdžiai, siūlydamas daryti pažangias reformas.

5. Nors Šliūpas Palangoje gyveno būdamas jau senyvo amžiaus, pensininkas, palaikomas savo supratingos žmonos Grasildos, sugebėjo nuveikti daug naudingų Lietuvai darbų. Palangos etapas Šliūpo gyvenime ir veikloje yra labai reikšmingas.

Šaltiniai ir literatūra

- LCVA – Palangos burmistro raštas vidaus reikalų ministrui 1933 11 24, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 18.
- LCVA – Palangos burmistro raštas vidaus reikalų ministrui 1933 m. vasario 9 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 20.
- LCVA – Kretingos apskrities viršininko raportas vidaus reikalų ministrui 1938 m. vasario 14 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 54.
- LCVA – Palangos miesto tarybos narių pareiškimas viceburmistru A. Vizbarui 1938 m. sausio 28 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 7.
- LCVA – Kretingos apskrities viršininko 1938 m. vasario 8 d. raštas VRM Savivaldybių departamentui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 3.
- LCVA – Kretingos apskrities viršininko 1938 m. vasario 8 d. raštas VRM Savivaldybių departamentui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 4.
- LCVA – Kretingos apskrities viršininko raportas vidaus reikalų ministrui 1938 m. vasario 14 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 54.
- LCVA – Palangos katalikų organizacijų valdybos kreipimasis į prezidentą A. Smetoną 1938 m. kovo 25 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 19.
- LCVA – Kretingos apskrities viršininko raportas vidaus reikalų ministrui 1938 m. kovo 29 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 1, b. 1166, l. 11.
- LCVA – ELTOS 1939 m. birželio 20 d. pranešimas apie burmistro Šliūpo atsistatydinimą, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 664, ap. 1, b. 431, l. 42.
- LCVA – Palangos miesto burmistro 1940 m. balandžio 26 d. nutarimas; Palangos miesto burmistro 1940 m. gegužės 27 d. nutarimas, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 4, l. 1, 2.
- LCVA – J. Šliūpo raštas Vidaus reikalų ministerijai 1933 m. lapkričio 24 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 18.
- LCVA – J. Šliūpo raštas Vidaus reikalų ministerijai 1933 m. vasario 9 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 20.

- LCVA – Vidaus reikalų ministro S. Rusteikos 1934 m. kovo 24 d. raštas E. Gutmanienei, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 22.
- LCVA – Palangos burmistro J. Šliūpo 1934 m. kovo 25 d. išpėjimas Palangos gyventojams, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1347, ap. 1, b. 1, l. 70.
- LCVA – J. Šliūpo raštas Palangos burmistru 1940 m. kovo 16 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 379, ap. 2, b. 1167, l. 85.
- ŠA – J. Šliūpo laiškas K. Vairui-Račkauskui 1938 m. gegužės 22 d., *ŠUB aušrininko dr. J. Šliūpo archyvas*, raštai įvairiems asmenims, nr. 1, f. 1-1-1.
- ŠA – J. Būtėnas. Aušrininkas dr. J. Šliūpas, *ŠUB aušrininko dr. J. Šliūpo archyvas*, II pluoštas, 1995, p. 432.
- ŠA – J. Šliūpo laiškas A. Petrikui 1937 m. vasario 13 d., *ŠUB aušrininko dr. J. Šliūpo archyvas*, f. 1-1-1.
- B ū t ė n a s 2000 – Julius Būtėnas, *Aušrininkas dr. J. Šliūpas*, Vilnius: Žara.
- EL 1976 – *Encyclopedia Lituanica*, t. 5, Boston.
- J a k š t a s 1996 – Juozas Jakštas, *Dr. Jonas Šliūpas*, Šiauliai: Saulės delta.
- NG 1939 – „Dr. J. Šliūpas apie Lietuvos vyriausybę“, *Naujoji gadynė*, 1939 09 14.
- Š l i ū p a s 2000 – Vytautas Šliūpas, *Tėvas, kokį aš prisimenu*, Šiauliai: „Aušros“ muziejaus leidykla.
- PI 1999 – *Palangos istorija*, Palanga: Libra Memelensis.
- T 1937 01 15 – „J. Šliūpo laiškas amerikiečiams“, *Tėvynė*, 1937 01 15.

Jonas Sireika

Palangos etapas dr. Jono Šliūpo veikloje ir gyvenime

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *Jonas Šliūpas, Palanga, savivaldybė, burmistras, visuomeninė veikla, laisvamanybė.*

Straipsnyje analizuojama žymaus visuomenės veikėjo dr. Jono Šliūpo veikla, kai jis gyveno Palangoje. Straipsnio tikslas – pabandyti nustatyti tiksliai J. Šliūpo vadovavimo Palangos miesto savivaldybės tarybai datas ir ką J. Šliūpas, kaip Palangos burmistras, nuveikė, kokie yra jo nuopelnai miestui. Remiantis archyviniais šaltiniais, nustatyta, kad J. Šliūpas buvo Palangos miesto tarybos du kartus išrinktas miesto burmistru. Kaip legalus miesto savivaldybės vadovas, jis dirbo 1933–1935 m. ir 1938–1939 m. 1941 m., prasidėjus nacių okupacijai, J. Šliūpas buvo tapęs Palangos burmistru todėl, kad to pageidavo aktyvūs palangiškiai. Šį kartą J. Šliūpas buvo burmistru labai trumpai, iš burmistro pareigų jį pašalino nacių valdžia už paramą diskriminuojamiems žydams. Taip pat nagrinėjama ir J. Šliūpo, kaip visuomenės veikėjo, rašytojo, veikla. J. Šliūpas, gyvendamas Palangoje, turėjo daugiau laisvo laiko, kurį skyrė visuomeninei veiklai ir knygų rašymui bei vertimui iš užsienio kalbų į lietuvių kalbą. J. Šliūpas visą laiką labai domėjosi politine padėtimi Lietuvoje, atidžiai sekė krašto politinį gyvenimą. J. Šliūpas parašė kelis laiškus ir memorandumus Lietuvos valdžios institucijoms, siekdamas paskatinti demokratines permainas. Ypač svarbus buvo J. Šliūpo 1939 m. balandžio 6 d. laiškas Lietuvos Vyriausybei, vadovaujamai A. Černiaus, kuriame J. Šliūpas visapusiškai apibūdino Lietuvos politinę padėtį, įvertino valdžios vyk-

domą politiką ir vidaus bei užsienio grėsmes Antrojo pasaulinio karo išvakarėse. J. Šliūpas pasiūlė plačią Lietuvos demokratizacijos ir ūkio gaivinimo programą. J. Šliūpas pasiūlė atkurti demokratiją, panaikinti spaudos cenzūrą, kunigų privilegijas, pertvarkyti kariuomenę, paleisti Tautininkų sąjungą, elektrifikuoti šalį.

Pranašiškas tapo J. Šliūpo perspėjimas, kad, jeigu nebus įgyvendintos radikalios reformos, A. Smetona gali būti paskutinis Pirmosios Lietuvos Respublikos prezidentas.

Jonas Sireika

The period of Palanga in the activity and life of Dr. Jonas Šliūpas

S u m m a r y

Keywords: *Jonas Šliūpas, Palanga, municipality, burgomaster, public activity, three-thinking.*

An activity of famous public activist dr. J. Šliūpas when he lived in Palanga is analysed in the article. The aim of the article is to try to determine true dates of Šliūpa's guidance of Palanga municioipality council and what Šliūpas did as burgomaster of Palanga, what are he's merits as burgomaster. It is demonsstrated on the base of documents of Lithuanian central state archyve that Šliūpas was twice elected by Palanga town council the burgomister of the town. As legal burgomaster of Palanga town he worked from 1933 to 1935 and also in 1938-1939. J. Šliūpas became the burgomaster of Palanga in 1941 when nazie's occupation started. He became the burgomaster again because of will of active inhabitants of Palanga. This time Šliūpas was burgomaster of Palanga shortly. He was removed from place because of support of discrimination of Jews. Activity of Šliūpas as public activist and writer is analysed as well. Living in Palanga J. Šliūpas had more leisure time. He spent leisure time for writing of books and translation from foreign languages to Lithuanian language. All time J. Šliūpas was interested in political situation in Lithuania, followed political life of the country. Trying to initiate democratic changes Šliūpas has written several letters and memorandums to Lithuanian Authorities. The letter of Šliūpas to Lithuanian Government led by J. Černius written in 06 04 1939 was very important. In this letter J. Šliūpas comprehensively characterized political situation in Lithuania, evaluated policy of the Government, internal and foreign challenges on the eve of second World War. J. Šliūpas had proposed a broad programme of democratization of Lithuania and a programme of life-giving of economy. J. Šliūpas proposed to restore democracy, to abolish censorship and liberties of priests, to reorganize Lithuanian army, to dismiss Union of tautininkai (nationalists).

A warning of Šliūpas that if the radical reforms will not be realised A. Smetona could be the last president was fateful.

J o n a s S I R E I K A
*Istorijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[ik@hu.su.lt]*